

Письменнік карэнным чынам перарабіў фразу, замест дзеясловаў *браць, пераносіць, развязаць* (значэнне зусім незразумелае) ужыў толькі два (*імчаць і развязаць*). Атрымаўся выразны мастацкі вобраз.

1925

Апошняя рэдакцыя

Вецер перамог: хмары сышлі, і неба гульліва *плюнула* асеньняй зямлі золатам сьвету.

Пачало было хмарыцца, а пасля вецер перамог: хмары сышлі, і сонца зноў *задрыжала* на зямлі.

Відавочна, што Кузьма Чорны адкінуў усё штучнае, эфектнае, дзеяслоў *плюнуць* — вельмі вобразны, але грубы, не адпавядае настрою апавядання. У апошняй рэдакцыі толькі адным дзеясловам *задрыжаць* — сонца задрыжала — письменнік змяніў стылістычную танальнасць сказа.

1925

Апошняя рэдакцыя

Гарохам сыплюцца дзеці, *звіняць* песьняй.

Як гарох сыплюцца дзеці, *рассыпаючы* песню.

Звінець — звонка гучаць, поўніцца чым-небудзь звінчым, *рассыпаць* — абрывацца частымі перарывістымі гукамі. Дзеяслоў *звінець* больш арганічна ўплятаецца ў кантэкст сказа.

1925

Апошняя рэдакцыя

На парэдным вагоне дзядзькава барада *злілася* з золатам пяску, адзначае прудзі ад яго задзёртая угору камізэлька.

На парэдным вагоне дзядзькава барада *блішчыць* здалёк, усё адно як той жвір, што ў яго пад нагамі.

Перапрацоўкай фразы аўтар дасягнуў мастацкай прастаты, натуральнасці і знайшоў менавіта тыя словы, што зрабілі мову арыгінальнай і прыгожай. Сама па сабе фраза "барада злілася з золатам пяску" выразная і трапная, але ў кантэксце лепш выглядае фраза "барада блішчыць здалёк, усё адно як той жвір...".

Такім чынам, работа Кузьмы Чорнага над тэкстам апавядання "Срэбра жыцця" выразілася як у зменах, заменах, перапрацоўцы асобных слоў і выразаў, у перабудове структуры фраз, так і ў значным скарачэнні напісанага раней тэксту. У большасці выпадкаў праца звязалася да замены дзеясловаў адной стылістычнай прыналежнасці дзеясловамі другога стылю. Любое, нават самае нязначнае змяненне тэксту письменнік рабіў для таго, каб пазбегнуць фальшу, красамойства, надаць мове натуральнасць, а кожнаму слову — стылістычную апраўданасць. Рэдагуючы апавяданне, ён імкнуўся да арганічнага адзінства формы і зместу, каб кожнае слова ўваходзіла ў склад жывой аўтарскай думкі ў адшліфаваным выглядзе. Не ўсё ўдалося письменніку, аднак, параўноўваючы два варыянты апавядання "Срэбра жыцця", можна зрабіць вывад, што Чорны з цягам часу набыў тонкае адчуванне мастацкай меры. Апавяданне страціла хібы, уласцівая "маладнякоўскай" манеры, стала больш арганічным, письменнік адмовіўся ад залішняй метафарызацыі, рамантызму, неапраўданай лірычнай узнёсласці. У апавяданні ў поўнай меры праявілася індывідуальнасць аўтара пры ўжыванні дзеясловаў, якім письменнік аддаваў шмат увагі.

А.М. ЛАПКОЎСКАЯ

З'ЯВЫ СІНАНІМІІ, ДУБЛЕТНАСЦІ І ВАРЫЯНТНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ БАТАНІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

У наш час асабліваю актуальнасць набылі пытанні распрацоўкі, удасканалення і ўпарадкавання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі. Пры гэтым адным з істотных патрабаванняў, якое павінна ўлічвацца пры вырашэнні гэтых пытанняў, з'яўляецца тое, каб у складзе ўпарадкаваных галіновых тэрмінасістэм сінанімія была звязана да мінімуму. Мова навукі павінна вызначацца яснасцю і чысцінёй і не змяшчаць у сабе ніякіх лішчавых уключэнняў.

Многія вучоныя (напрыклад, Б.М.Тагуноў, Б.М.Балін, Э.А.Натансон і іншыя) сцвярджаюць, што тэрмін не павінен мець сінонімаў. Аднак у рэальна існуючых тэрмінасістэмах сінанімія, як, дарэчы, дублетнасць і варыянтнасць, усё ж існуюць. Каб паказаць рэальнасць гэтых моўных з'яў, звернемся да беларускай батанічнай тэрміналогіі.

У лінгвістычнай літаратуры няма адзінага разумення сінаніміі. Польшкі даследчык Э.Гродзіньскі¹ звяртае ўвагу на тое, што многія лінгвісты сінонімамі, як правіла, называюць словы: а) роўныя па значэнню і б) блізкія па значэнню. Пры гэтым некаторыя лінгвісты лічаць сінонімамі і тыя і другія, а некаторыя – толькі адну з гэтых разнавіднасцей.

Э.А.Натансон, С.І.Каршуноў, падзяляючы погляды Д.С.Лотэ, у тэрміналогіі выдзяляюць адносныя і абсалютныя сінонімы. Да абсалютных сінонімаў яны адносяць "тэрміны, значэнне якіх поўнасю супадае, а да адносных – тэрміны, значэнне якіх супадае часткова"². Але ёсць падставы лічыць абсалютную сінанімію ні чым іншым, як дублетнасцю. Пацвярджэнне гэтаму мы знаходзім у Б.М.Галавіна і Р.Ю.Кобрына: "Тэрміналогіям уласціва абсалютная сінанімія, што дае падставы называць гэту з'яву тэрміналагічнай дублетнасцю"³.

А.А.Рэфармацкі таксама размяжоўваў сінанімію і дублетнасць. Толькі пад дублетнасцю ён разумее афісальныя варыянты слоў. А ў Б.М.Галавіна і Р.Ю.Кобрына "тэрміналагічныя дублеты – гэта словы або словазлучэнні, якія аб'яднаны паміж сабой тэрміналагічнай суаднесенасцю з адным і тым жа навуковым паняццем і аб'ектам рэчаіснасці"⁴. Такага ж азначэння дублетнасці прытрымліваецца і В.П.Даніленка.

Зусім адмаўляе з'яву сінаніміі ў тэрміналогіі А.М.Талікіна. Яна сцвярджае, што "сінаніміі ў тэрміналагічных сістэмах няма", а "тое, што лічыцца тэрміналагічнай сінаніміяй, прадстаўляе сабой з'яву дублетнасці". На яе думку, паміж дублетами няма тых адносін, якія ствараюць сінанімічны рад, няма "эмацыянальна-экспрэсіўных ці стылістычных апазіцый"⁵.

Акрамя сінаніміі і дублетнасці ў тэрміналогіі, пераважна ў сферы функцыянавання, сустракаюцца яшчэ і варыянты аднаго і таго ж тэрміна. Э.А.Натансон адзначаў, што тэрмін не павінен мець морфаварыянтаў і што "са з'явай сінаніміі не трэба змешваць з'яву морфаварыянтнасці тэрміна ці тэрмінаэлемента ў некалькіх формах"⁶.

Пад варыянтнасцю мы будзем разумець такую з'яву, калі для абазначэння аднаго і таго ж паняцця выкарыстоўваюцца розныя варыянты аднаго і таго ж тэрміна. "Варыянтамі з'яўляюцца разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасю супадаюць сваім значэннем"⁷.

Аднак звернемся непасрэдна да беларускай батанічнай тэрміналогіі 20-х гадоў, калі закладваліся асновы мэтанакіраванай працы па стварэнню беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ўвогуле. На гэтым этапе сінанімія асабліва была характэрнай беларускай батанічнай тэрміналогіі, таму што яшчэ не адбыўся натуральны (ці штучны) адбор лепшага тэрміна. У выніку мы назіраем наступныя рады тэрмінаў-сінонімаў: *кветкі* – *краскі*, *наросы* – *бубачкі*, *ноздры* – *атворынікі* – *сісткі*, *пышы* – *будылі* – *калючкі*, *стабур* – *борк* – *каранішча* – *падземнае сцябло*, *сукветы* – *сукраскі*, *сустаў* – *вузел* – *каленца*, *хвоя* – *ігліца* – *шыльнік* і г.д.

Трэба адзначыць таксама і наяўнасць дублетных радоў на пачатку станаўлення беларускай батанічнай тэрміналогіі. Прычым дублетныя пары, як правіла, утвараюць намінацыйна-тэрміналагічныя адзінкі ўласнага і іншамоўнага паходжання, напрыклад: *барвіца* – *пігмент*, *гніпаеды* – *сапрафіты*, *жагель* – *сцяжок*, *заплodні* – *антэрыды*, *нэрвы* – *жылкі*, *родніцы* – *архегон*, *чужаеды* – *паразіты*, *эпіфіты* – *прымакі* і іншыя.

Што да варыянтнасці, то гэтая з'ява ў батанічнай тэрміналогіі 20-х гадоў была менш пашыранай у параўнанні з сінаніміяй і дублетнасцю. Сярод варыянтаў сустракаюцца: фанетычныя (*карняплоды* – *кораньплоды*, *стручмень* – *стручэнь*) і словаўтваральныя (*гарбок* – *гарбінка*, *коркавыя* – *акаркавелыя* (*павалочки*), *лішай* – *лішайнікі*).

У 40–60-х гадах, калі ў адпаведнасці з тагачаснымі тэндэнцыямі развіцця беларускай літаратурнай мовы сфарміравалася тэрміналагічная лексіка, коль-

касць тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-дублетаў некалькі зменшылася. А ў некаторых падручніках і навучальных дапаможніках яны наогул не сустракаюцца (Н.Максімаў. Кароткі курс фізіялогіі раслін. Мн., 1931). Нязначная колькасць іх і ў "Батаніцы" М.Аўсянкі (Мн., 1931), у "Батаніцы" В.Цецюрова (Мн., выданні 1949–1955), у "Метадычных указаннях для завочнікаў к праграме па курсу батанікі" С.А.Пярвухіна (Мн., 1935–1936) і іншых. Трэба адзначыць таксама тое, што сярод тэрмінаў-дублетаў назіраецца тэндэнцыя да палічэння дублетных пар з тэрмінамі іншамоўнага паходжання тыпу: *абодваполыя* – *гермафрадытныя* (кветкі), *грыбніца* – *міцэлій*, *дысіміліяцыя* – *катабалізм*, *слаявіна* – *талом*, *фітапалеанталогія* – *палебатаніка* і г.д.

Увогуле ў 40–60-я гады значных зрухаў у сістэме беларускай батанічнай тэрміналогіі не адбылося. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што ў гэты перыяд па батанічнай тэматыцы з друку выходзілі толькі падручнікі для сярэдняй школы і невялікая колькасць брашур, разлічаных на масавага чытача. Таму беларуская батанічная тэрміналогія амаль што спынілася ў сваім развіцці. Не выпадкова мы сустракаем сінанімічныя рады (*бізун* – *паўзучае сцябло*, *іголки* – *хвоі*, *песцік* – *плоднік*, *травяністыя прылісткі* – *раструбы*, *шкарлупіна* – *костачка* і да т.п.), дублетныя пары (*сперміі* – *сперматазоіды*, *тарфяны мох* – *сфагнум*) і варыянты (*зярноўка* – *зярняўка*, *міжклетачнае* – *міжклеткавае* (рэчыва)), асобныя з якіх выкарыстоўваліся і ў выданнях 20–30-х гадоў.

Зрух у развіцці беларускай батанічнай тэрміналогіі адбыўся ў 70–80-я гады, калі распачалася праца над "Беларускай савецкай энцыклапедыяй" і "Энцыклапедыяй прыроды Беларусі". Гэтыя выданні сведчаць, што поруч з выкарыстаннем тэрмінаў, створаных на ўласнай аснове, больш выразна праявілася і тэндэнцыя да ўвядзення ў склад тэрміналагічнай лексікі тэрмінаў іншамоўнага паходжання: у беларускай мове адбываўся заканамерны працэс інтэрнацыяналізацыі тэрміналагічных сродкаў. Асобным тэрмінам іншамоўнага паходжання аддавалася перавага як больш лаканічным, кароткім, зручным для ўтварэння вытворных. Напрыклад, на старонках "Энцыклапедыі прыроды Беларусі" мы сустракаем дублетную пару *мікарыза* – *грыбакорань*. Але вытворны ўжываецца толькі ад *мікарыза*, а іменна: *мікарызаўтваральнікі*. Гэта структурна больш удамы тэрмін, чым *грыбакораньўтваральнікі*, дзе спалучаны тры асновы.

Сустракаюцца таксама дублетныя рады тыпу: *вегетатыўны перыяд* – *перыяд актыўнай жыццяздзейнасці раслін*, *экаперыяд* – *вонкавая абалонка*, *эндаперыяд* – *унутраная абалонка* і г.д. Больш зручным ў выкарыстанні кароткія тэрміны іншамоўнага паходжання, але тэрміны ўласнага ўтварэння семантычна больш выразныя. Таму ў навуковай літаратуры, як правіла, перавага аддаецца першым, а ў навукова-папулярнай – другім. І ўсё ж, на нашу думку, некаторых тэрмінаў іншамоўнага паходжання можна было б пазбегнуць, напрыклад: *каліптра* (каўпачок), *ксілема* (драўніна), *проталіум* (заростак), *талом* (слаявіна), *флаэма* (луб).

Увогуле на старонках памянёных выданняў даволі значная колькасць тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-дублетаў (*вечка* – *аснова* (імха), *гаплоідная* – *каротка-часовая* (стадыі), *зубкі* – *пупышкі*, *ложа* – *бугарок*, *лупіна* – *насенная абалонка*, *мерыстэма* – *утваральная тканка*, *мікрапіле* – *пылкаўваход*, *пазух прыкветкаў* – *крыло*, *пратанема* – *прадростак*, *расліны* – *раслінныя арганізмы*, *спінны* – *дарзальны* (бок ліста), *сухацветы* – *бяссмертнікі* – *імартэлі*, *цвёрдае цела* – *адсарбент*, *эталіі* – *спораёмішчы*, *язычок* – *лігула*), а таксама варыянтаў тэрмінаў: *фанетычных* (*ніткападобныя* – *ніцэпадобныя* (парафізы), *перыанцый* – *перыанцый*, *перыдыёлы* – *перыдыёлі*, *шматядравыя* – *шматядзерныя* (клеткі)), *марфалагічных* (*кальчаковае* – *у кальчаку*, *разеткавае* – *у разетцы* (лісце)), *словаўтваральных* (*крулавататы* – *круглявы* (стручок), *паразітныя* – *паразітычныя* (расліны), *пласцінкі* – *пласціначкі*, *суквецце* – *суквет*). У той жа час некаторыя сінанімічныя тэрміны выходзяць з ужывання, што сведчыць пра тое, што поруч з узбагачэннем батанічнай тэрмінасістэмы адбывалася ў нейкай меры і яе ўпарадкаванне. Так, выйшлі з ужывання такія тэрміны, як *акенца* (смяўваход), *кончык* (верхавінка караня), *надскурка* (кутыкула), *плоднік* (песцік), *путаватая* (мачкаватая) каранёвая сістэма, *точка росту* (конус нарастання), *цвецень* (пылковыя зерні) і іншыя.

Разгледзеўшы з'явы сінаніміі, дублетнасці і варыянтнасці на прыкладзе беларускай батанічнай тэрміналогіі, можна адзначыць, што гэтая галіна навуковай

тэрміналогіі ў моўных адносінах у многім базіруецца на фармальна-эстэтычных прынцыпах і паняццёвым апаратае навукі 20–30-х гадоў.

Зразумела, што тэрміналагічныя сінонімы, дублеты, варыянты – гэта не пажаданыя з’явы ў мове навукі, і справядліва большасцю даследчыкаў яны характарызуюцца як тэрміналагічная лішчавасць, празмернасць. Значыць, у працэсе ўдасканалення беларускай батанічнай тэрміналогіі неабходна пазбавіцца ад варыянтаў і ў пэўнай меры абмежаваць сінанімію і дублетнасць.

¹ Гл.: Grodzinski E. Językoznawcy i logicy o synonimach i synonimii. Wrocław, 1985.

² Натансон Э. А. // Научно-техническая информация. М., 1966. №1. С.24.

³ Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. М., 1987. С.54.

⁴ Там жа.

⁵ Толикина Е. Н. // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С.61.

⁶ Натансон Э. А. // Научно-техническая информация. С.25.

⁷ Красней В. П. // Веснік БДУ. Сер.4. 1955. №1. С.27.

БАЗЫЛЬ СЕГЕНЬ (Гольшча)

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ГАВОРАК БЕЛАРУСКА-УКРАЇНСКАГА МОЎНАГА ПАГРАНІЧЧА

Атуальнасць вывучэння гаворак неаднаразова падкрэслівалася ў мовазнаўчай літаратуры. Сярод іх асаблівае месца займаюць пагранічныя гаворкі на стыку розных моўных сістэм. Пры вывучэнні такіх гаворак непазбежна паўстаюць пытанні, абумоўленыя менавіта перыферычнасцю аб’екта даследавання. Найбольш спрэчнымі з’яўляюцца праблемы моўнай прыналежнасці гаворак, вызначэння межаў паміж дыялектамі асобных моў. Дастаткова згадаць групу палескіх гаворак, асабліва сці якіх даюць магчымасць па-рознаму іх класіфікаваць.

Праблема беларуска-украінскай моўнай мяжы здаўна прыцягвала ўвагу даследчыкаў. Яна бярэ свой пачатак у другой палове мінулага стагоддзя і звязваецца з імем праф. К. Міхальчука. З таго часу даследчыкі неадназначна вырашалі гэтую праблему. Прычыны рознага вызначэння мяжы паміж беларускай і ўкраінскай моўнымі тэрыторыямі трэба шукаць перш за ўсё ў крытэрыях, якімі пры гэтым кіраваліся вучоныя, а таксама ў існаванні на іх перыферыі пераходных гаворак з даволі “размытай” структурай. Такім чынам, паняцце пераходнасці гаворак непасрэдным чынам адносіцца да праблемы іх моўнай прыналежнасці, неадрыўна звязана з ёю.

Тэрмін “пераходная гаворка” далёка неадназначна выкарыстоўваецца ў лінгвістыцы¹. Напаўненне розным зместам гэтага тэрміна звязана ў асноўным з крытэрыямі кваліфікацыі пераходнай гаворкі. Пра гэта грунтоўна гаворыць, у прыватнасці, Э. Смулкова², якая аддзяляе паняцце “пераходныя гаворкі” ад паняцця “змешаныя гаворкі” па шэрагу рыс, уласцівых адным з іх і адсутных у другіх. З другога боку, у многіх працах азначэнні “пераходны” і “змешаны” пры характарыстыцы гаворак выступаюць як сінонімы³.

Што да праблемы суадносці паняццяў пераходнасці і моўнай прыналежнасці гаворак, то ў даследаваннях адных аўтараў гэтыя паняцці ўзаемазвязваюцца, у іншых яны ўзаемна выключаюцца. Інакш кажучы, у першым выпадку пераходнасць гаворкі дазваляе аднесці, зыходзячы з пэўных крытэрыяў, дадзеную гаворку да адной з памежных моў, у другім не дае падстаў “замацаваць” пераходную гаворку за шырэйшым масівам дыялектаў адпаведнай мовы.

Прыхільнікі першага погляду лічаць, што ў тэарэтычным плане “пераходнай гаворкай з’яўляецца такая, у якой удзел сістэмных інавацыйных рыс, уласцівых мове А, якая блізка ўдзелу інавацыйных рыс, уласцівых мове Б”⁴. У канкрэтных выпадках, на іх погляд, рысы адной мовы значна пераўзыходзяць рысы другой, што спрыяе вызначэнню моўнай прыналежнасці дадзенай пераходнай гаворкі. Згодна з гэтым, у практыцы існуюць пераходныя гаворкі, адны з якіх трэба адносіць да гаворак мовы А, а другія – да мовы Б. Узаемныя ўплывы гаворак суседніх моў не мяняюць іх папярэдне вызначанай прыналежнасці. Рознай можа быць толькі ступень пераходнасці перыферычных гаворак, якая залежыць ад “колькасці старых інавацыйных рыс, пранікшых з суседняй гаворкі,